

Inleiding: De Republiek Turkije – levensverhaal van een (bijna) tachtigjarige

[Erik Jan Zürcher](#) (Universiteit Leiden)

[May 2002]

Op 29 oktober 1923 riep de Grote Nationale Vergadering in Ankara de Republiek Turkije uit. Bijna zeventig jaar lang, tot het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in 1991, was dit de enige echt onafhankelijke Turkse staat in de wereld. De republiek die in 1923 op de kaart kwam was echter maar heel ten dele een nieuwe staat. Ze was het resultaat van een succesvolle onafhankelijkheidsstrijd die door de "Organisatie voor de Verdediging van de Nationale Rechten van Anatolië en Roemelië" tussen 1919 en 1923 met politieke, militaire en diplomatieke middelen was gevoerd. Wat was dat voor organisatie? En wat waren de "Nationale Rechten"? Dit zijn belangrijke vragen voor wie de latere geschiedenis van Turkije wil begrijpen.

De Ottomaanse erfenis

Degenen die kort na het einde van de Eerste Wereldoorlog het initiatief voor de strijd namen, waren kaderleden van het Comité voor Eenheid en Vooruitgang, in Europa bekend als de Jong Turken, die in de nadagen van het Ottomaanse Rijk de macht in handen hadden gehad. Toen het rijk in 1918, samen met zijn bondgenoten Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Bulgarije was verslagen en het erop ging lijken dat de overwinnaars, Frankrijk en Groot-Britannië, het Ottomaanse grondgebied zouden gaan opdelen onder elkaar en onder hun Arabische, Armeense en Griekse protégés, besloten deze Jong Turken zich daarbij niet neer te leggen. Zij organiseerden in de meest bedreigde gebieden congressen die stuk voor stuk moties aannamen waarin ze verklaarden dat hun regio sinds onheuglijke tijden een Turks-islamitische meerderheid had gehad en dat die meerderheid (met een beroep op het beginsel van zelfbeschikkingsrecht) onafhankelijk wilde blijven, en verenigd met de andere gebieden waarin moslims de meerderheid vormden. In de loop van 1919 smeedden deze regionale organisaties zich aaneen tot een nationale beweging en begon ook de gewapende strijd tegen de bezetters, waarbij zowel de restanten van het Ottomaanse leger als guerrillabenden werden ingezet. In twee oorlogen, aan het oostelijk front tegen de Republiek Armenië in 1920-21 en aan het westelijk front tegen Griekenland in 1921-22, lukte het de nationale verzetsbeweging haar tegenstanders van het grondgebied van Anatolië te verdrijven.

Het is belangrijk te beseffen waar deze mensen tussen 1918 en 1923 voor vochten. Hun programma (dat begin 1920 werd in zijn definitieve vorm werd opgesteld) zegt het duidelijk: een onafhankelijk en verenigd voortbestaan van al die Ottomaanse gebieden waar moslims de meerderheid vormden, onder de

Ottomaanse sultan-kalief. De strijd werd nooit gevoerd uit naam van een nieuw te vestigen Turkse staat (de bevolking werd tijdens de onafhankelijkheidsoorlog gemobiliseerd met islamitische motieven, niet met Turks-nationale) en zeker niet uit naam van een republiek. Dat die republiek er toch kwam, was het werk van de leider van de verzetsbeweging, de Ottomaanse brigadegeneraal Mustafa Kemal Pasja (na 1934: Atatürk). De overwinnaars van 1918, Engeland en Frankrijk, erkenden na lange en taaie onderhandelingen in Lausanne uiteindelijk op 24 juli 1923 de volledige onafhankelijkheid en territoriale integriteit van Turkije. De Turkse delegatie in Lausanne kreeg niet in alle opzichten haar zin: belangrijke gebieden die door de Turkse nationalistena waren geclaimd, zoals het noorden van Syrië en Irak (met rijke oliebronnen), de eilanden voor de kust van Turkije in de Egeïsche Zee en West-Thracië gingen geen deel uitmaken van Turkije. Alleen het meest noordwestelijke stukje van Syrië, de Sancak (het district) van Iskenderun, werd uiteindelijk, als gevolg van een politieke deal tussen Turkije en Frankrijk, in 1939 bij Turkije gevoegd.

Het Turkije dat zo in 1923 op de kaart kwam, was een kleine 800.000 vierkante kilometers groot en had een – voor dat oppervlak – uitgesproken kleine bevolking van ongeveer 13.5 miljoen. Dat was bijna een kwart minder dan de bevolking van hetzelfde gebied voor de Eerste Wereldoorlog. De bevolking was ook heel anders van samenstelling geworden. De tien jaar praktisch ononderbroken oorlogvoering tussen 1912 en 1922 (Balkanoorlog, Eerste Wereldoorlog, Onafhankelijkheidsoorlog) had enorm veel slachtoffers gemaakt. Het Ottomaanse leger had de meeste van zijn soldaten altijd gerekruteerd uit de boerenbevolking van Anatolië (dat wel eens werd aangeduid als een “soldatenmijn”) en de honderdduizenden soldaten die niet van het front waren teruggekeerd, waren terug te vinden in de bevolkingsstatistiek van Anatolië. Verreweg de meesten van deze doden waren overigens veroorzaakt door ziekte (tyfus, cholera, malaria) en niet op het slagveld. Daarnaast waren in 1915-16 vele honderdduizenden Armeniërs door toedoen van het regerende Comité voor Eenheid en Vooruitgang uitgemoord. De meesten van de ruim een miljoen Griekse inwoners van Anatolië vluchtten toen de invasie door het Griekse leger in augustus 1922 definitief was mislukt. Wat nog van deze gemeenschap restte werd in 1923-24 uitgewisseld tegen de moslimbevolking van Griekenland (behalve de kleine moslim minderheid die in West-Thracië tegen de Turkse grens aan woonde en woont). Als gevolg van deze ontwikkelingen bestond de bevolking van Anatolië, die in 1913 voor 80 procent islamitisch was geweest, in 1923 voor 98 procent uit moslims. De grootste taalgroep was die van de Turken, maar omdat de grenzen van Turkije in essentie het resultaat waren van machtspolitiek en niet van een doelbewuste poging om etnische groepen door “nationale” grenzen te scheiden, omvatte het land ook belangrijke Koerdische en Arabische minderheden en een groot aantal kleinere gemeenschappen die meestal het resultaat waren van immigratie vanuit de oude Ottomaanse provincies in de Balkan en rond de Zwarte Zee, die in de negentiende eeuw verloren waren gegaan. Hieronder waren Turken, Circassiërs, Abchazen, Pomaken (moslim-Bulgaren), Krim-Tataren, Bosniërs en Albanezen. In totaal bestond wel een kwart van de bevolking uit immigranten of kinderen van immigranten. Hiertoe behoorden ook veel leden van de politieke en militaire elite,

zoals Mustafa Kemal Pasja zelf.

De precieze relatie tussen het Ottomaanse Rijk en de Republiek Turkije, zoals die op 29 oktober in Ankara werd uitgeroepen, is problematisch. Zoals gezegd was de onafhankelijkheidsstrijd tussen 1919 en 1922 gevoerd uit naam van de sultankalief (de verjaardag van de sultan werd in 1921 in Ankara bijvoorbeeld nog met parades gevierd), maar de laatste sultan, Mehmed VI Vahdettin was tijdens die onafhankelijkheidsoorlog steeds meer een marionet van de Britten (en dus in de ogen van de nationalistenaan een collaborateur) geworden en toen hij in november 1922 aan boord van een Brits oorlogsschip het land ontvluchtte, werd zijn neef Abdülmecid door de regering in Ankara niet tot sultan, maar alleen tot kalief uitgeroepen. Dat bleef hij ook tot aan de afschaffing van het kalifaat en de verbanning van de Ottomaanse keizerlijke familie uit Turkije in maart 1924. Intussen was niet helemaal duidelijk wat er nu voor het Ottomaanse sultanaat in de plaats was gekomen. De Ottomaanse grondwet van 1876 bleef van kracht tot april 1924, tegelijk met de Wet op de Fundamentele Organisatie (*Teşkilatı esasiye kanunu*) die de onafhankelijkheidsbeweging in 1921 had aangenomen en die het de verzetsbeweging mogelijk maakte om als *de facto* republiek te functioneren zolang de eigenlijke hoofdstad Istanbul door de Britten was bezet. Ten tijde van de vredesconferentie in Lausanne zei Mustafa Kemal Pasja zelf dat "Turkije" een nieuwe staat was, anders dan het Ottomaanse Rijk, maar tegelijk zei hij dat deze staat een heel eigen karakter had en ook niet op een republiek leek. De onduidelijkheid werd uiteindelijk verholpen door de uitroeping van de Republiek Turkije (*Türkiye Cumhuriyeti*) op 29 oktober 1923.

De republiek was de belangrijkste, maar lang niet de enige opvolger van het Ottomaanse Rijk (staten als Bulgarije, Griekenland, Albanië en ook bijvoorbeeld Syrië en Irak vallen in deze categorie). Het bijzondere aan de republiek Turkije was dat het om zo te zeggen niet een van de ledematen, maar juist het hoofd en het hart van het oude rijk erfde. Het ambtenarenapparaat en het officierskorps gingen vrijwel in hun geheel over in dienst van de nieuwe republiek. Massale zuiveringen vonden niet plaats. Een minder aangename erfenis die de republiek van het keizerrijk overnam, was een belangrijk deel (60 procent) van de Ottomaanse staatsschuld, die proportioneel over de opvolgerstaten werd verdeeld.

De Kemalistische republiek

Onmiddellijk na de uitroeping van de republiek werd de leider van de nationale onafhankelijkheidsbeweging, Mustafa Kemal Pasja gekozen tot haar eerste president, een positie die hij tot zijn dood in 1938 zou houden. In de jaren 1923-26 vestigde die in etappes een volledig machtsmonopolie. De stappen in dit proces waren een aanscherping van de wet op het landverraad, een verandering van de kieswet, de omzetting van de Vereniging voor de Verdediging van de Nationale Rechten in de Volkspartij (*Halk Fırkası*, na 1924 *Cumhuriyet Halk Fırkası* – Republikeinse Volkspartij) waarvan hijzelf de voorzitter was, en tenslotte de onderdrukking van alle politieke oppositie en de oppositiemedia onder de Wet op de Ordehandhaving (*Takriri Sükun Kanunu*) die op 3 maart 1925 naar aanleiding van een Koerdische opstand in het zuidoosten van het land werd afgekondigd. In juli en augustus 1926 werden alle potentiële politieke concurrenten geëlimineerd

in een tweetal politieke showprocessen die gehouden werden na de ontdekking van plannen voor een moordaanslag op de president.

Het machtsmonopolie dat ze op deze manier hadden gevestigd, werd door Mustafa Kemal en zijn kring, de zogenaamde "Kemalisten", benut om een hervormingscampagne op gang te brengen gericht op de snelle modernisering van de Turkse maatschappij. Zelf noemde Kemal dit de "sociale en culturele revolutie." De Kemalisten waren, net als hun hele generatie, sterk beïnvloed door het Franse positivisme. Dat had een aantal gevolgen. Net als de positivisten waren ze heftig antiklerikaal en geloofden ze dat secularisatie een eerste voorwaarde was voor echte modernisering. Ze geloofden heilig in de macht van wetenschap en technologie en in het recht (en de plicht) van de verlichte elite om de achtergebleven massa te leiden.

De secularisatie van het juridische systeem, het onderwijs en het bestuur was in de negentiende eeuw en met name in de jaren van de Jong-Turkse heerschappij (1908-1918) al heel ver voortgeschreden. De Kemalisten voltooiden dit proces met de invoering van het Zwitserse burgerlijk wetboek in 1926, de gelijkschakeling van alle onderwijs onder een ministerie in 1924 en met de afschaffing van het kalifaat in 1924 en van Islam als staatsgodsdienst in 1928 (almoeten we niet vergeten dat het diezelfde Kemalisten waren die in 1924 voor het eerst de Islam tot staatsgodsdienst hadden gemaakt!). Waar zij veel verder gingen dan hun voorgangers, was in hun pogingen om het maatschappelijke en culturele leven te seculariseren. De invoering van een Europees burgerlijk wetboek was natuurlijk al een belangrijke stap in deze richting omdat het juist dit gedeelte van de wetgeving was dat met intieme zaken als huwelijk, voogdij en erfenis te maken had, maar daarbij bleef het niet: de mystieke broederschappen (*tarikats*) werden verboden, de heiligengraven gesloten, pelgrimages stopgezet. Veel van de seculariseringmaatregelen hadden een sterk symbolisch karakter. Het verbod van alle traditionele hoofddeksels en de invoering van de hoed en pet was zo'n maatregel net als de ontmoediging van de sluier. Soms gingen symbolische en praktische aspecten hand in hand. De invoering van de Europese kalender en kloktijd en van het Europese alfabet in plaats van het Arabische schrift (in 1928) hadden zowel een symbolische waarde doordat zij heel zichtbaar de banden verzwakten die Turkije aan het islamitische Midden-Oosten (en met haar eigen verleden) verbonden en het tegelijk gemakkelijker maakten met Europa te communiceren. Bij dit alles moet bedacht worden dat het secularisme van het Kemalistische Turkije niet bestond uit een scheiding van "kerk" en "staat" zoals in Europa vaak het geval was. De paradox was juist dat de Kemalisten, om de religie uit het politieke en maatschappelijke leven te kunnen uitbannen, controle over de religie nastreefden. Ze verbonden de moskeeën, met hun bezittingen en hun personeel, direct aan de staat via het Presidium voor Godsdienstzaken en het Presidium voor Vrome Stichtingen. Net als in het Ottomaanse Rijk bleef er dus een hechte band bestaan tussen het religieus establishment en de staat, alleen was die staat nu niet langer een die zich als islamitisch afficheerde, maar juist nadrukkelijk seculier.

De Kemalisten probeerden een maatschappelijk draagvlak voor hun hervormingen

te creëren. Hiervoor gebruikten zij de Volkspartij, die behalve gedurende zes maanden in 1924-25 en drie maanden in 1930 de enige toegestane partij van het land was. Vanaf het begin van de dertiger jaren kreeg het regime een steeds meer totalitair karakter doordat alle mogelijke maatschappelijke organisaties – de Turkse vrouwenvereniging, de journalistenvereniging, culturele clubs zoals de “Turkse Haardvuren”(*Türk Ocakları*) – onder directe partijcontrole werden gebracht. De Vrijmetselaarslogen werden gesloten en de universiteit gezuiverd. De plaats van de Turkse Haardvuren werd ingenomen door de “Volkshuizen”(*Halkevleri*) die uitgroeiden tot de cultuur- en propagandataak van de partij. In de provinciesteden was de Kemalistische beweging redelijk succesvol. Buiten de oude centra ontstonden nieuwe steden met een westers uiterlijk, met parken, terrassen, standbeelden en bioscopen. In de loop van de dertiger jaren kregen bijna alle provinciale centra elektriciteit. In die steden ontstond een Kemalistische middenklasse van officieren, ambtenaren, leraren, artsen, advocaten en studenten. Vrouwen uit de middenklasse kregen niet alleen stemrecht, maar gingen ook een steeds actievere rol in het maatschappelijk leven spelen. Op het platteland lagen de zaken echter anders. Turkije had nog zo weinig verharde wegen dat de dorpen waar 80 procent van de bevolking woonde, praktisch van de buitenwereld waren afgesloten. Daar bleef de boerenbevolking nagenoeg helemaal analfabeet en gedompeld in armoede, buiten bereik van de moderniseringsprogramma’s van de overheid maar wel steeds meer geconfronteerd met effectieve controle door het leger en de gendarmerie. Als er een aspect van modernisering was, waarin de Kemalistische republiek bij uitstek succesvol was, was het in het vestigen van effectieve controle over het hele grondgebied.

De republiek werd gemodelleerd naar het voorbeeld van de Europese natiestaten, met name van Frankrijk en Duitsland. Dit bracht een intensief programma van natievorming met zich mee. De nadruk kwam te liggen op een Turkse identiteit die in plaats moest komen van de Ottomaans-islamitische en waarin alle taalkundige, religieuze en etnische identiteiten zouden moeten versmelten. Er kwam een strikt verbod op het uiten van minderheidsculturen, wat met name de grote Koerdische minderheid raakte. Diverse keren kwamen Koerden in opstand tegen de republiek. In 1926 was er een grote opstand die begon in de bergen ten noorden van Diyarbakır, vier jaar later in het noordoosten rond de berg Ararat en tussen 1935 en 1938 in Dersim, het centrale berggebied tussen Elazığ en Erzincan. Alle opstanden werden keihard onderdrukt en gevolgd door grootschalige deportaties van Koerden naar het midden en westen van het land.

De nieuwe Turkse identiteit werd, zoals dat bij natievorming gebruikelijk is, gebouwd met behulp van een nationalistische herinterpretatie van de geschiedenis, waarin de nadruk nu viel op de pre-islamitische geschiedenis van de Turken, en van taalpurisme, dat erop gericht was de Arabische en Perzische woorden die zo’n driekwart van het laat-Ottomaanse taaleigen uitmaakten, te vervangen door Turks materiaal. Het Turkse Historische Genootschap (*Türk Tarih Kurumu*) en het Turkse Taalkundige Genootschap (*Türk Dil Kurumu*), opgericht in 1931 respectievelijk 1932, waren op deze gebieden de instrumenten voor de nationalistische cultuurpolitiek. Tot aan zijn dood in 1938 was Mustafa Kemal Pasja

(die in 1934 bij de invoering van achternamen in Turkije van de Nationale Vergadering de naam "Atatürk" (Vader Turk) kreeg) persoonlijk nauw betrokken bij de culturele campagnes van het bewind. Onder zijn opvolger İsmet Pasja (na 1934: İnönü) verloor het culturele offensief wat van zijn heftigheid.

Als we het over de Kemalistische republiek hebben moeten we nooit vergeten hoezeer het land herstellende was van de verschrikkelijke jaren rond de eerste wereldoorlog. Delen van het land waren frontgebied geweest en tot eind jaren dertig lagen nog vele dorpen en stadswijken in puin. Bruggen, wegen en spoorlijnen moesten moeizaam hersteld worden. Met het vertrek en de verdwijning van de Grieken en de Armeniërs was ook vrijwel de gehele industriële- en handelsbourgeoisie verdwenen. Turkije had nauwelijks nog boekhouders, ingenieurs, machinisten of lasser. De internationale contacten waarvan de export van hazelnoten, vijgen of tapijten afhankelijk was, waren in een klap weg. De wederopbouw ging daarom moeizaam behalve in de landbouw en veeteelt, waar met de komst van de vrede een snel herstel intrad. Tot 1930 probeerden de Kemalisten de economie met een tamelijk liberaal programma te herstellen, al zette de republiek ook een aantal Ottomaanse staatsmonopolies voort. Net als de Jong-Turken voor hen probeerden zij een eigen "nationale" bourgeoisie op te kweken om de opengevallen plaatsen van de Grieken en Armeniërs in te nemen. Er ontstond een hechte symbiose tussen de staatsbureaucratie en de door de staat beschermde ondernemersklasse die de mogelijkheid kreeg om deel te nemen aan de wederopbouwprojecten. Krediet werd verschaft door de in 1924 opgerichte *İş bankası* (Zakenbank), die nauw met de politieke leiding was verbonden. De economische crisis die vanaf 1929 de hele wereld in zijn greep kreeg, raakte Turkije net als andere landbouweconomieën hel hard. De prijs van graan zakte met twee derden en 1932 reageerde de Volkspartij door "etatisme" (*devletçilik*) tot het fundament van het economisch beleid uit te roepen. Het was een vorm van staatskapitalisme waarin de staat de investeringen oprichtte voor grote industriële projecten, waarvoor de particuliere sector niet genoeg kapitaal bijeen kon brengen. Adviezen van Sovjetexperts speelden een grote rol in de investeringsbeslissingen die nu in het kader van vijfjarenplannen genomen werden. De grote textielfabriek van Kayseri die Turkije voor een belangrijk deel zelfvoorzienend zou maken in textielproductie, was naar Russisch voorbeeld gebouwd. Tegelijkertijd werd de landbouwsector gesteund door de oprichting van een staatsinkoopbureau dat de prijzen stabiliseerde. De staatssector werd de dominante kracht in de Turkse economie, waar nieuwe generaties managers en ingenieurs werden opgeleid. De economie herstelde zich in de loop van de jaren dertig enigszins, maar de tweede wereldoorlog bracht weer moeilijke tijden. In de tweede wereldoorlog bleef Turkije, gewaarschuwd door de ervaringen van 1914-18 neutraal tot in het voorjaar van 1945, maar het was een gewapende neutraliteit en de mobilisatie van het Turkse leger gedurende zes jaar was een financiële inspanning die het land zich slecht kon veroorloven en die tot grote armoede leidde. Bijzonder moeilijk waren de oorlogsjaren voor de niet-islamitische minderheden die in 1942 door middel van een discriminerende (en voor hen torenhoge) vermogensbelasting (*varlık vergisi*) vaak al hun bezittingen, en als ze niet konden betalen ook nog hun vrijheid, verloren.

Politieke en economische liberalisatie na de Tweede Wereldoorlog

Na de Tweede Wereldoorlog zorgde een combinatie van interne en externe druk voor een radicale politieke koerswijziging. Binnenlands was de onvrede over het regime sterk gegroeid. Boeren, arbeiders en ambtenaren verweten de regering hun verlies aan koopkracht, de ondernemers die hun welvaart aan hun relaties met de politiek te danken hadden, begonnen die afhankelijkheidsrelatie als steeds knellender te ervaren en iedereen klaagde over het drukkende politieke systeem, dat geen enkele ruimte bood voor debat. Buiten Turkije zag de wereld na 1945 er totaal anders uit: was Turkije voor de oorlog een van de vele autoritaire, door militairen geleide, staten in Europa geweest, na de oorlog was dit model een reliëf uit het verleden. Behalve Turkije, kenden alleen Spanje en Portugal nog een vergelijkbaar politiek systeem. In de rest van Europa (en de wereld) waren het nu het Amerikaanse model van vrije markt en democratie en het communistische Sovjetmodel die om de hegemonie streden. In Turkije, waar het communisme vanwege zijn associatie met atheïsme en met de oude vijand Rusland weinig aantrekkingskracht had, keken steeds meer mensen naar de Verenigde Staten als het land van de toekomst.

De interne en de externe druk brachten de regering- İnönü ertoe om voorzichtig met politieke oppositie te experimenteren. In 1946 werd de vorming van de Democratische Partij (*Demokrat Parti*) toegestaan, die geleid werd door dissidenten die uit de Volkspartij waren gezet of getreden. İnönü's idee dat deze oppositie als een veiligheidsklep zou functioneren, maar de machtspositie van de Volkspartij uiteindelijk niet zou aantasten, bleek een illusie. In de eerste echt vrije verkiezingen van mei 1950 won de nieuwe partij een overweldigende meerderheid in het parlement. İnönü trad na veertien jaar als premier en twaalf jaar als president terug en werd leider van de oppositie.

De DP en zijn directe opvolgers (de Gerechtigheidspartij – *Adalet Partisi* – tussen 1961 en 1980 en de Moederlandpartij - *Anavatan Partisi* - en Partij van het Juiste Pad - *Doğru Yol Partisi*- na 1983) hadden een wezenlijk ander karakter dan de oude Volkspartij. Ze werden niet, zoals de laatste, gedomineerd door bureaucraten en (ex-)officieren. Het waren en zijn coalities die belangen vertegenwoordigden van het platteland, kleine traditionele ondernemers en de groeiende industriële sector. De dominante figuren in dit politieke blok waren tussen 1950 en 1960 premier Adnan Menderes en president Celal Bayar. Van 1965 tot 1980 en opnieuw tussen 1993 en 2000 was het Süleyman Demirel en tussen 1983 en zijn dood tien jaar later was het Turgut Özal. Deze massapartijen die een liberaalkapitalistische visie op de economie combineerden met conservatieve culturele opvattingen en een fel anticommunisme, konden in het naoorlogse Turkije over het algemeen rekenen op tussen de veertig en vijftig procent van de stemmen. Atatürks oude partij, de Republikeinse Volkspartij en zijn afstammelingen na 1983, de Populistische Partij (*Halkçı Parti*), Sociaal-democratische Partij (*Sosyal Demokrat Parti*) en de Partij van Democratisch Links (*Demokrat Sol Partisi*) kregen meestal tussen de 25 en 40 procent van de stemmen, onder andere doordat zij gesteund werden door de Alevitische gemeenschap. Voor de jaren zeventig vertegenwoordigde de Volkspartij vooral de belangen van de staatsbureaucratie.

Vanaf de jaren zeventig schoof de partij onder zijn nieuwe leider en opvolger van de oude İsmet, Bülent Ecevit, op naar een positie links van het midden.

De Democraten geloofden heilig in de zegeningen van de vrije markt en ze moedigden de particuliere sector aan waar zij konden. Met Amerikaanse steun kwam er een investeringsgolf op gang, met name in de landbouw. In de vroege jaren vijftig deed de tractor massaal zijn intrede op het Turkse platteland en werd het bebouwde areaal drastisch uitgebreid. Voor 1950 had de Volkspartij vooral geïnvesteerd in spoorwegen, maar de DP verlegde het accent naar wegenaanleg. Het platteland werd voor het eerst ontsloten. Dit verbreedde de horizon van de dorpelingen, gaf hun meer afzetmogelijkheden en moedigde de mobiliteit aan. De economische politiek van de Democraten was echter vaak ook roekeloos en ongecoördineerd en in de loop der jaren leidde dit tot hoge inflatie, devaluatie en het ontstaan van een zwarte markt. Toen hiertegen in de late jaren vijftig de oppositie steeds sterker werd, werd het bewind van Menderes en de zijnen steeds onderdrukkender.

Menderes' opvolgers tussen 1961 en 1980, in de eerste plaats Süleyman Demirels Gerechtigheidspartij, hielden vast aan een kapitalistisch ontwikkelingsmodel, maar combineerden dit met economische planning in de vorm van vijfjarenplannen. Het belangrijkste aspect van het beleid was de importsubstitutie industrialisatie. De regering bevorderde de ontwikkeling van oligopolieën, waarbij per sector twee of drie bedrijven de mogelijkheid kregen in de vorm van joint ventures met Europese of Amerikaanse producenten fabrieken voor consumentengoederen (radio's, ijskasten, auto's, frisdrank) neer te zetten die hun producten kwijt konden op de interne markt, die tegelijk afgeschermd werd tegen buitenlandse concurrentie. Deze protectionistische politiek maakte het de industrie ook mogelijk de arbeiders relatief hoge lonen te betalen om daarmee een afzetmarkt te genereren.

Het algemene, en door de koude oorlog gestimuleerde, anticommunistische en antilinkse klimaat maakte het moeilijk om tot de oprichting van vakbonden te komen. Tot na de Tweede Wereldoorlog bleven ze in Turkije verboden en toen er in 1947 eindelijk een vakcentrale werd opgericht, was dat er een naar apolitiek Amerikaans model (*Türk- İş*), die uitdrukkelijk was bedoeld om links de wind uit de zeilen te nemen. Binnen de vakbeweging groeide de roep om een "echte", socialistisch georiënteerde vakcentrale. Die kwam erin 1967 toen een aantal bonden uittrad en een rivaliserende vakcentrale oprichtte: D İSK. Vanaf dat moment was er sprake van felle concurrentie tussen de beide bonden.

De houding van de Democraten en hun opvolgers ten opzichte van de onofficiële, niet door de staat gecontroleerde, Islam was een stuk minder vijandig dan die van de Republikeinse Volkspartij was geweest. Ze lieten ruimte voor publieke uitingen van religieuze sentimenten, heropenden de heiligengraven en profiteerden openlijk van de steun van mystieke broederschappen. Vanaf de jaren zestig kwam de politieke en economische macht steeds meer in handen van mensen met een provinciale, of zelfs een plattelandsachtergrond (zoals bijvoorbeeld Demirel en Özal) en voor hen waren religie en moderniteit niet langer onvereenigbare grootheden, zoals zij voor de positivistisch geïnspireerde Kemalisten waren

geweest. De "terugkeer van de Islam" in het straatbeeld en in het discours werd door grote delen van de secularistische intelligentsia, de bureaucratie en het leger als bedreigend ervaren, maar in feite werden de seculiere grondslagen van de republiek niet aangetast. Van een terugkeer naar bijvoorbeeld islamitische rechtspraak was geen sprake.

De rol van het leger

Zowel de economische politiek als de ideologische keuzes van de Democraten en hun opvolgers wekten wantrouwen binnen het officierskorps van het leger. Het leger was het fundament geweest waarop de republiek was gebouwd en het zag zichzelf als de hoeder bij uitstek van de erfenis van Atatürk. Officieren grepen dan ook regelmatig in het politieke proces in. Twee maal namen zij daarbij ook formeel zelf de macht over. In mei 1960 werd Menderes omvergeworpen door een staatsgreep van kolonels, van wie sommigen radicale ideeën hadden over de inrichting van een nieuwe maatschappelijke orde. Vrij kort na de staatsgreep werden deze radicalen echter al uit de junta weggezuiverd en was er een terugkeer naar burgerpolitiek. De militairen lieten een nieuwe grondwet opstellen die het politieke systeem ingrijpend veranderde. De grondwet van 1924 was in essentie die van een eenpartijstaat, gericht op concentratie van alle macht in de Grote Nationale Vergadering (het parlement). In de meerpartijen democratie van na de oorlog had dit het effect dat de partij die de meerderheid bezat, vrijwel almachtig was. De nieuwe grondwet probeerde de macht juist te spreiden over een parlement met twee kamers (voor het eerst sinds het Ottomaanse Rijk had Turkije weer een senaat) en een Constitutioneel Hof. Burgerlijke vrijheden werden beter gegarandeerd en er kwam veel meer bewegingsruimte voor diverse politieke bewegingen. Tegelijkertijd introduceerde de grondwet ook het orgaan waardoor de legerleiding nu ook officieel het recht kreeg zich met de politiek te bemoeien. De Nationale Veiligheidsraad (*Millî Güvenlik Kurulu*) was een paritair samengesteld overlegorgaan (half legertop, half kabinet) dat de regering adviseerde over veiligheidszaken. Het begrip veiligheidszaken werd zeer ruim opgevat en de adviezen van de NVR zijn tot dusverre door Turkse kabinetten altijd opgevolgd. Na de spontane coup door lagere officieren in 1960 hield de legerleiding zowel het officierskorps als de burgerpolitiek scherp in de gaten. Herhaaldelijk waarschuwde ze de politici over de grenzen aan hun macht en in maart 1971 en februari 1997 leidde zo'n memorandum tot de val van de zittende regering en een periode van verhoogde activiteit van de militairen in de politiek. De tweede keer dat het Turkse leger de macht ook formeel overnam, in 1980, komt hieronder aan de orde.

Bevolkingsgroei en migratie

De meest dramatische ontwikkeling in het naoorlogse Turkije was ongetwijfeld de bevolkingsexplosie die het land onderging. Het begon in de jaren vijftig, toen met de bereikbaarheid van het platteland ook de hygiëne en medische zorg daar begon te verbeteren. De bevolking die in de late jaren dertig weer de omvang had gekregen van voor de Eerste Wereldoorlog (zo'n 17 miljoen), begon nu hard te groeien. In 1950 telde ze 20.9 miljoen zielen, in 1975 was ze bijna verdubbeld (40 miljoen) en begin eenentwintigste eeuw waren er bijna 70 miljoen Turken. De bevolkingsdruk op het platteland (waar de mechanisatie minder arbeidskrachten

nodig maakte) en de aantrekkingskracht van de industrialisatie in de grote steden zorgden ervoor dat er een trek van het platteland naar de steden ontstond. De bevolking van Istanbul vertienvoudigde in veertig jaar. De meeste nieuwe stadsbewoners kwamen terecht in uitgestrekte wijken van illegaal gebouwde huisjes (*gecekondu* – 's nachts gebouwd), die in de loop der tijd, na legalisatie van het grondbezit, plaats maakten voor flatblokken. Vanaf de vroege jaren zestig kreeg deze migratie een internationale dimensie. In Duitsland creëerde het "Wirtschaftswunder" een enorme vraag naar arbeidskrachten in de industrie. Omdat de eigen mannelijke bevolking was gedecimeerd door de oorlog, er sterk cultureel verzet was tegen de inzet van vrouwen en de oude rekruteringsgebieden voor arbeiders (met name Polen) nu achter het ijzeren gordijn lagen, ging Duitsland in het Mediterrane gebied en ook in Turkije arbeidskrachten werven. In de jaren zestig werd dit voorbeeld door andere Europese landen, waaronder België en Nederland gevolgd. De werving ging door tot 1974 toen de oliecrisis er abrupt een eind aan maakte. Daarna ging de migratie naar Europa nog wel door, maar in de vorm van spontane (illegale) migratie en gezinshereniging. Het resultaat was dat in de Europese Gemeenschap (later: Unie) een Turkse bevolking kwam te wonen van bijna drie miljoen zielen.

De crisis van de late jaren zeventig

Vanaf 1974 kwam Turkije in een hardnekkige economische crisis terecht. De oliecrisis trof Turkije, dat nauwelijks olie produceerde, hard en de crisis in Europa leidde ertoe dat de "gastarbeiders" veel minder van hun gespaarde geld overmaakten naar het moederland. De Turkse industrie en de Turkse regering kregen de grootste moeite de valuta te vergaren die nodig waren om te betalen voor de import van grondstoffen en halffabrikaten. Het bijdrukken van geld leidde tot hoge inflatie. De oplopende werkloosheid en de prijsstijgingen leidden tot grootschalige arbeidsonrust. De economische crisis ging gepaard met een politieke. De weigering van de leiders van de grote politieke blokken, Demirel en Ecevit, om samen te werken, leidde tot een politieke verlamming, waarvan geprofiteerd werd door extremisten van links en – vooral – ultrarechts. Door de grote partijen in coalities aan een meerderheid te helpen konden relatief kleine partijen zoals de islamistische Nationale Heilspartij (*Millî Selamet Partisi*) of de ultranationalistische Nationalistische Actiepartij (*Milliyetçi Hareket Partisi*) een hoge prijs bedingen in de vorm van kabinetsposten. Deze gebruikten ze vervolgens om hele ministeries, zoals onderwijs of economie te koloniseren en te bevolken met hun eigen aanhangers. Terroristen van links en van rechts, die actief waren sinds de late jaren zestig en vaak voortkwamen uit de studentenbeweging, gebruikten de politieke impasse om een gewapende strijd te beginnen. Hele wijken waren eind zeventiger jaren "bevrijde gebieden" waar de overheid geen toegang meer had.

Een economisch stabilisatiepakket met vergaande bezuinigingsmaatregelen en een fundamentele heroriëntatie van importsubstitutie naar export werd in januari 1980 afgekondigd, maar de druk van de oppositie en de vakbonden maakten de uitvoering ervan onmogelijk.

De staatsgreep van 1980: politieke repressie, vrije handel

Na bijna een jaar voorbereidingen nam het Turkse leger op 12 september 1980 de macht over in een staatsgreep zonder bloedvergieten. Motieven waren: het bestrijden van de terreur, herstel van de economie en het voorkomen van een situatie zoals die een jaar eerder in Iran tot de val van de sjah en de vestiging van de islamitische republiek had geleid. Een junta onder de chef van de generale staf, generaal Kenan Evren, herstelde met harde hand de orde. Politieke partijen en vakbonden werden verboden en tienduizenden belandden in de gevangenis. Een nieuwe grondwet die de politieke rechten en burgerlijke vrijheden sterk beperkte werd in 1983 van kracht. Toen de macht van de politieke partijen en de vakbonden gebroken was, lieten de militairen het met het Internationaal Monetair Fonds overeengekomen stabilisatiepakket uit januari alsnog doorvoeren. Die taak gaven zij aan de architect van het plan, Turgut Özal. Na enkele jaren begon de liberalisatie van de Turkse economie vruchten af te werpen met sterke groei van de export en een grote toename van de buitenlandse investeringen. De groei ging in ieder geval op de korte termijn ten koste van al degenen die afhankelijk waren van lonen en salarissen, waarvan de koopkracht in de jaren tachtig flink afnam. Een geheel nieuwe ontwikkeling was de opkomst van Turkije als bestemming voor massatoerisme uit Europa. Dit verwoestte een belangrijk deel van de ongerepte kust van Turkije, maar het bracht de broodnodige harde valuta het land in. Turgut Özal was de dominante politicus van het decennium. De Moederlandpartij die hij opgericht had, slaagde erin de stemmen van de rechtse partijen van voor 1980 te vergaren en werd met afstand de grootste partij. Özal zelf werd premier (1983-91) en president (1991-93). Vanaf 1987 kregen de politieke leiders van voor 1980, die door de militairen uit de politiek waren verbannen, de kans weer politiek actief te worden. Er ontwikkelde zich nu een gevecht om de erfenis van de RVP aan de linkerkant en van de DP/GP aan de rechterkant van het politieke spectrum tussen de leiders van voor 1980 en die van daarna. Süleyman Demirel claimde zijn erfenis met de nieuwe "Partij van het Juiste Pad" en ging de concurrentie met Özal aan. Op links ging de strijd tussen Bülent Ecevit en İsmet İnönü's zoon Erdal, die na 1983 onverwacht succesvol was geworden met zijn "Sociaal-democratisch Populistische Partij". Deze fragmentatie, die in de loop der jaren geleidelijk verder ging, leidde tot politieke instabiliteit in een periode, waarin geleidelijk ook de economische problemen zich gingen opstapelen. Industrie en handel bleven zich snel ontwikkelen. Met name de textielsector verwierf zich een sterke positie op de Europese markt, maar Turkije werd ook een exporteur van auto's en ijskasten – iets dat tien jaar eerder volslagen ondenkbaar was geweest. De beurs van Istanbul, die in 1986 voor het eerst sinds de jaren twintig weer werd opengesteld, werd populair bij particuliere beleggers op zoek naar bescherming tegen de chronische inflatie. Ondanks de ontwikkeling van de kapitaalmarkt bleven evenwel de Turkse industrie, handel en het bankwezen gedomineerd door een klein aantal grote "holdings", die stuk voor stuk in handen waren van een familie, zoals Koç of Sabancı. Dat de economische groei in de late jaren tachtig en vooral in de jaren negentig erg wisselend en onvoorspelbaar werd, had meer te maken met de fundamentele onevenwichtigheden in de overheidsfinanciën dan met de tekortkomingen van de Turkse zakenwereld.

De economie en de staatsfinanciën: snelle groei en diepe crises

Vanaf het eind van de jaren tachtig kwam de Turkse economie in ruw vaarwater. Jaren met hoge groei werden in de periode tot 2002 vijf keer afgewisseld door recessies, waarvan er drie buitengewoon ernstig waren. Het grote probleem was dat van de schuld. Door inefficiënte belastinginning lukte het de opvolgende regeringen niet de nieuwe welvaart in het land af te romen. In feite werden ondanks de nominaal hoge belastingtarieven vrije ondernemers nauwelijks belast. Tegelijk namen de overheidsuitgaven wel toe doordat de gigantische bureaucratie niet werd afgeslankt, de staatsbedrijven maar heel mondjesmaat werden geprivatiseerd en de partijen na 1987 in hun onderlinge concurrentiestrijd weer net als in de jaren vijftig en zeventig overgingen tot het kopen van steun door onrendabele investeringen en hoge garantieprijsen voor boeren. Hierdoor liep de buitenlandse schuld op tot 61 procent van het bruto nationaal product, terwijl de inflatie gemiddeld niet onder de 76 procent kwam. Na een paar halfhartig doorgevoerde en mislukte "stabilisatieprogramma's", besloot de regering-Ecevit in 1999 de Turkse munt te koppelen aan de dollar en de euro om zo de inflatie omlaag te brengen. Dit leek in eerste instantie te gaan lukken, maar omdat de noodzakelijke structurele hervormingen te lang uitbleven, werd de geloofwaardigheid van het programma ondermijnd en werd de Turkse munt kwetsbaar voor speculatieve aanvallen. In november 2000 ging een aantal banken bankroet, maar werd met behulp van het IMF een staatsbankroet nog net afgewend. De geloofwaardigheid van het stabilisatieprogramma was echter zo ondermijnd dat een publieke ruzie tussen de nieuwbenoemde president Sezer en premier Ecevit voldoende was om het begin 2001 in duigen te doen vallen. Het strategische belang van Turkije in de ogen van de Verenigde Staten zorgde er echter ook nu weer voor dat het IMF te hulp schoot en het land voor een totale collaps behoedde, in ruil voor de belofte van structurele hervormingen in het bankwezen en de overheidsfinanciën. Niettemin was de recessie van 2000-2002 de ergste uit de naoorlogse geschiedenis van Turkije en werd de nieuwe middenklasse die in de jaren tachtig was ontstaan (gesalarieerden in de financiële sector, het reclamewezen en de media) gedwongen haar bestedingen en – misschien nog belangrijker – haar verwachtingen drastisch naar beneden bij te stellen.

Het Koerdische probleem

Het grootste politieke probleem van de jaren tachtig en negentig was dat van de culturele en politieke rechten van de Koerden, Turkije's grootste etnische minderheid. Uit de radicale studentenbeweging van de jaren zeventig kwam in 1978 de Marxistische Arbeiderspartij van Koerdistan (*Partiye Karkerane Kordestan*) voort. De leiders wisten te ontsnappen aan de grote arrestatiegolf na de militaire coup van 1980 en in 1984 begon de PKK vanuit basiskampen in Libanon en Noord-Irak een guerilla-oorlog in de bergen van Zuidoost Turkije. De doelstelling was in het begin het vestigen van een onafhankelijke socialistische Koerdische staat, maar later werd dit afgezwakt tot een streven naar autonomie en culturele rechten. Tussen 1984 en 1998 kostte de oorlog tussen de 20.000 en 30.000 mensen het leven. Een leger van meer dan 250.000 man, gesteund door

gespecialiseerde contraguerilla eenheden slaagde er na meer dan tien jaar geleidelijk in de PKK steeds verder in het defensief te drukken. Van beide zijden ging de strijd gepaard met wreedheden tegen de burgerbevolking. Het meest ingrijpend was daarbij de massale ontruiming van bergdorpen door het Turkse leger. Voor Turkije als geheel had de oorlog ook veel schadelijke gevolgen: de onderdrukking in het zuidoosten met de daarbij horende schendingen van de mensenrechten schaadden Turkije's betrekkingen met Europa, de inzet van het leger was een ondraaglijke belasting van de toch al wankele overheidsfinanciën en de oorlog verbreidde in de Turkse maatschappij een "belegeringsmentaliteit" die gepaard ging met een fel chauvinisme. De PKK werd uiteindelijk de genadeklap toegebracht doordat Turkije buurland Syrië met oorlog dreigde als dat land nog langer onderdak zou bieden aan de leiding van de PKK, die daar al veertien jaar protectie genoot. Syrië gaf toe en zette PKK-leider Abdullah Öcalan in oktober 1998 het land uit. Via omzwervingen naar Rusland, Italië en Griekenland kwam Öcalan uiteindelijk in Kenya terecht, waar hij begin 1999 door Turkse commando's werd ontvoerd. In Turkije werd hij ter dood veroordeeld, maar het vonnis werd onder Europese druk niet uitgevoerd.

Een nieuw politiek landschap: islamisten en ultranationalisten

Het onvermogen van de gevestigde politieke partijen om de economische problemen en het Koerdische vraagstuk op te lossen, alsmede de steeds zichtbaarder corruptie binnen de politieke elite, tastte hun geloofwaardigheid zo aan dat midden negentiger jaren gebeurde wat tot dan toe in de zeventigjarige geschiedenis van de seculiere republiek ondenkbaar was geweest: de islamisten kwamen aan de macht. De islamistische Welvaartspartij (*Refah Partisi*), die in 1994 de macht overnam in de grootste steden en in 1995 landelijk de grootste partij werd, zodat partijleider Necmettin Erbakan in 1996 premier kon worden, had zijn wortels in de late zestiger jaren. Leidende figuren uit de mystieke broederschap van de Nakşibendi's hadden toen het initiatief genomen voor de oprichting van een partij die terug wilde naar een maatschappij gebaseerd op traditionele islamitische waarden. Deze beweging vond in de jaren zeventig steun bij de kleine ondernemers, met name in de provinciesteden, die het gevoel hadden dat zij klem kwamen te zitten tussen de groeiende industriële sector en de opkomende arbeidersbeweging. Erbakan stichtte in 1970 de Nationale Orde Partij (*Millî Nizam Partisi*), na een verbod omgedoopt tot Nationale Heilspartij (*Millî Selamet Partisi*). Na 1983 kwam de partij weer terug als Welvaartspartij, maar pas midden jaren negentig ontwikkelde de partij zich tot een massabeweging, toen grote aantallen arme migranten van het platteland op de partij gingen stemmen. De machtsovername van de partij in Istanbul en Ankara in maart 1994 leidde tot een paniekreactie bij de seculiere bourgeoisie. In de jaren die volgden, groeide er een coalitie van de moderne, westers-georiënteerde middenklasse, de industrie, de grote mediaconcerns, justitie en het leger met als doel de macht van de islamisten te breken. In februari 1997 vaardigde het leger een memorandum uit, waarin vergaande eisen verwoord werden en de druk werd in de maanden die volgden zo opgevoerd dat Erbakan moest aftreden als premier. De Welvaartspartij, en ook zijn opvolger, de Partij van de Deugd (*Fazilet Partisi*) werd verboden, kopstukken vervolgd en islamistische maatschappelijke organisaties en media

onder grote druk gezet. Het aanhoudende offensief wierp op den duur vruchten af. In de nationale verkiezingen van april 1999 werd Bülent Ecevit met zijn Partij van Democratisch Links de grootste. Dat was niet onverwacht want Ecevits prestige als betrouwbare en onomkoopbare politicus was enorm versterkt door de gevangennamen van Öcalan enkele maanden eerder. Wel verrassend was dat niet de islamisten, maar de ultranationalisten van de Nationalistische Actiepartij, als tweede partij uit de bus kwamen. Dit gaf niet alleen aan hoe chauvinistisch het klimaat in Turkije was geworden. Het was tevens, na 1994-5, de bevestiging van het feit dat Turkije's oude politieke landschap, dat eigenlijk sinds de jaren vijftig een hoge mate aan continuïteit had vertoond (al veranderden de namen van de partijen), nu echt was veranderd. De desillusie met de gevestigde politiek was door de opvolgende economische crises en schandalen enorm en het aantal zwevende stemmen, met name onder de grote jonge bevolking van Turkije, was nu zo groot geworden dat verkiezingen grote, en onvoorspelbare, verschuivingen te zien konden geven. Men zou kunnen zeggen dat Turkije hiermee een trend inzette die rond de millenniumwisseling in de meeste Europese landen ook zichtbaar werd (met de opkomst van Zhirinovski in Rusland, Haider in Oostenrijk, Berlusconi in Italië, Le Pen in Frankrijk en De Winter en Fortuyn in de lage landen). Na de verkiezingen vormden de "socialdemocraten" van Ecevit en de ultranationalisten van de MHP samen met de restanten van de Moederlandpartij een regering die, mede door gebrek aan alternatieven, redelijk stabiel bleef en die zich in 1999-2002 vrijwel volledig moest wijden aan het bestrijden van de hevige economische crisis van die jaren. Het vertrouwen van het publiek in de politiek bleef onveranderd laag. Dit bleef heel duidelijk bij de grote aardbeving die de regio rond de Golf van Izmit trof in augustus 1999. De trage en van weinig meegevoel met de tienduizenden slachtoffers getuigende reactie van de overheid leidde tot ongezouten kritiek in de media, waarbij – tot dan toe ongehoord – ook het leger zijn deel kreeg.

Buitenlandse betrekkingen

De buitenlandse politiek van de vroege republiek was geheel gericht op het veiligstellen van de zo moeizaam verworven onafhankelijkheid. Gedurende de jaren twintig en dertig vormden goede relaties met de Sovjet-Unie (waarvan de leiders de Kemalisten tijdens de onafhankelijkheidsstrijd met geld en wapens hadden gesteund) de hoeksteen van de Turkse buitenlandse politiek. Daarnaast bleven de oude warme relaties met Duitsland intact. Betrekkingen met Frankrijk en Groot-Brittannië, de oude tegenstanders uit de Eerste Wereldoorlog en de onafhankelijkheidsoorlog, herstelden zich geleidelijk aan. In de jaren dertig bevorderde de angst voor Italiaanse expansie in het oostelijke Middellandse Zeegebied een toenadering tussen Turkije en deze beide landen. Dit leidde in 1936 tot de Montreux conventie die Turkije de volledige soevereiniteit over de strategische belangrijke zeestraten Bosporus en Dardanellen teruggaf. In 1939 sloot Turkije een defensieve alliantie met Engeland en Frankrijk, maar toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak, bleef Turkije ondanks het bestaan van dit verdrag neutraal. De Turkse leiders, die voor het grootste deel zelf als officier in de Eerste Wereldoorlog hadden gevochten, herinnerden zich maar al te goed dat de deelname aan die oorlog Turkije bijna fataal was geworden en ze waren

vastbesloten de fouten van 1914 niet te herhalen. Pas in februari 1945 verklaarde Turkije Nazi-Duitsland de oorlog.

Na de oorlog zocht Turkije in het klimaat van de beginnende koude oorlog, terwijl een communistische machtsovername dreigde in Iran en in Griekenland en de Sovjet-Unie militaire samenwerking van Turkije eiste als voorwaarde voor de verlenging van het Turks-Russische vriendschapsverdrag, de bescherming van de Verenigde Staten. De Amerikanen antwoordden in 1947 door de "Truman-doctrine" (steun aan al die regimes die van buiten of van binnen door communisten werden bedreigd) van toepassing te verklaren op Turkije. Vanaf dat moment werd Turkije opgenomen in het Westers veiligheidssysteem. Het nam deel aan de Koreaanse oorlog en, mede als beloning daarvoor, werd het in 1952 toegelaten tot de NAVO. Turkije's rol als bastion van het "vrije westen" zorgde er ook voor dat het vanaf 1963 geassocieerd lid werd van de Europese Economische Gemeenschap, met uitzicht op het volledig lidmaatschap. Hiermee leek de ambitie die de Turkse elite sinds een eeuw had gekoesterd, om volledig opgenomen te worden in Europa, bewaarheid, maar de werkelijkheid zou weerbarstig blijken. Over de jaren werd het militaire bondgenootschap met de Verenigde Staten heel intiem. De Amerikanen kregen bases en luisterposten in Turkije, het Turkse leger werd uitgerust met Amerikaans materiaal en Turkse officieren werden in Amerika opgeleid. De Europese Gemeenschap (later: Unie) werd verreweg de belangrijkste handelspartner van Turkije, maar het volledig lidmaatschap van de EG bleef buiten bereik. Tot 1974 verliep de toenadering eigenlijk voorspoedig, maar vanaf 1974 kwam de relatie onder druk van veranderende economische en politieke omstandigheden: respectievelijk de oliecrisis en daarmee het wegvallen van de behoefte aan Turkse "gastarbeiders" en de Turkse invasie op Cyprus. In 1980 verstoorden de militaire staatsgreep en de daaropvolgende mensenrechtenschendingen de betrekkingen met de EG (maar niet met de Verenigde Staten). Geleidelijk trad in de jaren tachtig een dooi in, maar toen Turkije in 1987 het volledig lidmaatschap aanvroeg, werd die aanvraag afgewezen. Wel werd als troostprijs de ook al in het oorspronkelijke associatieverdrag voorziene douane-unie in het vooruitzicht gesteld. Na taaie onderhandelingen kwam die inderdaad in 1996 tot stand, waarmee de Turkse economie in feite volledig werd geïntegreerd in die van de Europese Unie. In de EU ontstond een debat over de vraag of Turkije eigenlijk cultureel en historisch wel bij Europa hoorde. Uiteindelijk bleef het land wel op de lijst van kandidaat-leden staan, maar moest het aanzien hoe de Oosteuropese landen die tot het begin van de jaren negentig tot de vijanden behoorden waartegen Turkije het Westen moest helpen beschermen, allemaal voorrang kregen bij de toelatingsprocedure.

Regionale buitenlandse betrekkingen waren in de jaren dertig belangrijk voor Turkije. Het speelde een actieve rol in de totstandkoming van een aantal regionale samenwerkingsverbanden, zoals het Balkan Pact met Joegoslavië, Griekenland en Roemenië in 1934 en het Saadabad Pact met Irak, Iran en Afghanistan in 1937. Na de Tweede Wereldoorlog raakten regionale bondgenootschappen op de achtergrond ten opzichte van het allesoverheersende belang van de aansluiting bij het Westen. Turkije was in zijn regio tamelijk geïsoleerd. De relaties met de Arabische landen leden nog onder de traumatische herinneringen aan de Eerste

Wereldoorlog. Bovendien werden de Ottomaanse eeuwen in de Arabische landen, waar nu een fel Arabisch nationalisme opkwam, geherinterpreteerd als een vorm van koloniale bezetting door de Turken. Turkije's steun voor Israel (het was het eerste islamitische land dat de Joodse staat erkende) viel slecht in de Arabische wereld. In 1955 sloten Turkije, Iran, Pakistan, Groot-Brittannië en het Irak van dictator Nuri al-Said een alliantie, het Bagdad Pact, maar het wassende tij van het Arabisch nationalisme na de Suez-crisis van 1956 en de val van Nuri al-Said isoleerden Turkije verder. Zelfs toen de economische relaties in de jaren tachtig opbloeden, bleven de politieke betrekkingen op zijn best koel. De uitroeping van de Islamitische Republiek Iran was voor Turkije een angstaanjagende gebeurtenis, zo vlak naast de deur, maar ze maakte het ook mogelijk dat Turkije Iran in de ogen van de Verenigde Staten verving als de belangrijkste bondgenoot in de gordel van staten tussen de Sovjet-Unie in het noorden en de radicale Arabische regimes in het zuiden.

Turkije's betrekkingen in de Balkan en Zwarte Zeeregio werden uiteindelijk bepaald door de patronen van de koude oorlog. De verhouding tot naaste buur en NAVO bondgenoot Griekenland werd daarnaast vanaf 1955 belast door het conflict over de toekomst van de Britse kolonie Cyprus. Uiteindelijk kwam er in 1960 een onafhankelijke republiek Cyprus op de kaart met een Griekse meerderheid maar met strikte garanties voor de Turkse minderheid. De grondwettelijke orde van Cyprus werd gegarandeerd door Turkije, Griekenland en Groot-Brittannië, maar desondanks werd een aantal van de garanties voor de Turkse minderheid in 1963 door de Cyrpiotische regering opgeheven. Dit leidde tot grote spanningen en in 1964 scheelde het heel weinig of Turkije had troepen naar het eiland gestuurd. In 1974 gebeurde dit alsnog toen een Grieks nationalistische junta een staatsgreep op Cyprus ondernam en de vereniging met Griekenland (*enosis*) wilde doorzetten.

In 1990-91 bevestigde Turkije opnieuw zijn status als betrouwbare Amerikaanse bondgenoot door volledige steun aan het Amerikaanse luchtoffensief tegen Saddam Husseins Irak in de Golfoorlog.

Vanaf 1991 veranderde de hele internationaal politieke positie van Turkije totaal door de instorting van de Sovjet-Unie. Aan de ene kant verloor Turkije hierdoor zijn functie van vooruitgeschoven bastion van de NAVO, maar aan de andere kant herwon het zijn bewegingsruimte in de regionale politiek. Het ontstaan van vijf onafhankelijke Turkse republieken schiep nieuwe mogelijkheden. De verwachtingen uit de eerste jaren na de val van de Sovjet-Unie dat Turkije een politiek vacuüm in Centraal-Azië zou kunnen vullen en Rusland daar zou kunnen opvolgen, bleken zwaar overdreven. Turkije werd politiek niet dominant in de regio (het bleef ook buiten de gewapende conflicten in Nagorno-Karabagh en Tjetjenië), maar er ontwikkelden zich wel belangrijke economische en culturele contacten. De belangrijkste troef van Turkije was dat het zich aanbood als een alternatieve uitvoerroute voor de enorme olievoorraden van de landen rond de Kaspische Zee. De aanleg van de oliepijpleiding van Bakoe naar Ceyhan aan de Middellandse Zee, die anno 2002 in volle gang is, zal de olieproducenten voor het eerst onafhankelijk maken van Rusland.

Turkije beperkte zich in zijn nieuw verworven bewegingsvrijheid niet tot contacten

met de Turkse staten. Het nam in 1991 zelf het initiatief tot de vorming van een "Raad voor Economische Samenwerking rond de Zwarte Zee" en ontwikkelde goede relaties met Albanië, Macedonië, Oekraïne en Rusland.

Wat gedurende de jaren negentig en aan het begin van de 21e eeuw steeds duidelijker werd, is dat in Europa de perceptie van het belang van Turkije steeds meer ging verschillen van de perceptie in Amerika. Voor de Amerikanen speelde Turkije een sleutelrol in een aantal regio's (Centraal-Azië, Midden-Oosten) die voor hen strategisch van groot belang waren en zijn. Het belang van Turkije nam voor de VS na de koude oorlog dan ook eerder toe dan af. Europa ontwikkelde in deze gebieden niet of nauwelijks een eigen beleid en raakte in de jaren negentig na de val van de muur geheel geabsorbeerd door het proces van uitbreiding naar het oosten. Vandaar dat Turkije in Europese ogen juist minder belangrijk werd. Het is de overtuiging van de schrijver van dit artikel dat dat niet anders kan zijn dan een voorbijgaande fase. Op de langere termijn is Turkije met zijn grote jonge bevolking, zijn strategische ligging, zijn militaire macht en zijn dynamische industriële sector te belangrijk voor Europa om aan de Amerikanen over te laten.